

DANUTA BORECKA-BIERNAT

Instytut Psychologii

Uniwersytet Wrocławski

POSTAWY RODZICIELSKIE JAKO DYSKRYMINANTY AGRESYWNEJ I ZADANIOWEJ STRATEGII RADZENIA SOBIE MŁODZIEŻY W SYTUACJI KONFLIKTU SPOŁECZNEGO

Streszczenie

Celem badań było ustalenie wskaźników prognozy agresywnego i zadaniowego radzenia sobie dorastającej młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego wśród postaw rodzicielskich. Badania empiryczne przeprowadzono w szkołach gimnazjalnych. Objęły one 893 adolescentów (468 dziewczynek i 425 chłopców) w wieku 13–15 lat. Posłużono się Skalą Postaw Rodzicielskich (SPR) Mieczysława Plopy i Kwestionariuszem do badania strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego (KSMK) Danuty Boreckiej-Biernat. Analiza wyników badań wskazała rodzinne dyskryminanty agresywnego i zadaniowego radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego, którymi są nieprawidłowe (nadmierne wymagania, niekonsekwencja) i prawidłowe (akceptacja, autonomia) postawy rodzicielskie. Wyodrębnione postawy rodzicielskie umożliwiają dość trafne przewidywanie strategii agresji i strategii zadaniowej radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego. Rezultaty tych badań stanowią wskazówki teoretyczne w opracowaniu strategii wychowawczych, kreuujących jednostkę aktywną, zdolną do podejmowania wysiłków zmierzających do rozwiązania i przezwyciężania konfliktów.

Słowa kluczowe: młodzież, postawy wychowawcze rodziców, strategia radzenia sobie, sytuacja konfliktu społecznego.

Wprowadzenie

Sytuacja konfliktu z drugim człowiekiem stanowi jedną z podstawowych sytuacji społecznych w życiu każdego człowieka. Słowo „konflikt” wywodzi się z łacińskiego *confligere*, *conflictatio*, oznaczającego wpadnięcie na siebie, spór, dyskusję, walkę lub zderzenie dwu czy więcej procesów, sił właściwych istotom żywym. „Wpadnięcie na siebie” może zapoczątkować walkę. Wielu ludziom konflikt niesłusznie kojarzy się wyłącznie z bezpośrednią agresją fizyczną i/lub werbalną oraz towarzyszącą im wrogością, powiększającą istniejące sprzeczności. Ten typ konfliktu nasycony jest emocjami negatywnymi. Większość zjawisk,

które można określić jako konflikty, przybiera stosunkowo łagodne formy, np. krótkiej sprzeczki, dyskusji czy debaty (Printz i in., 2000). W kontekście stosunków interpersonalnych sytuacja konfliktowa prezentuje pewien rodzaj interakcji pomiędzy partnerami, w której wyraźnie uświadamiają sobie dzielące ich różnice interesów, potrzeb czy dążeń do celów (Balawajder, 2010).

1. Strategia agresywnego i zadaniowego radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego

Adolescencja jest okresem, w którym młodzież przejawia różne, często ze sobą sprzeczne, dążenia i musi radzić sobie z kierowanymi wobec niej niespójnymi oczekiwaniami społecznymi. Rezultaty badań wskazują, że młodzież w tym okresie za źródło silnego pobudzenia emocjonalnego o negatywnym zabarwieniu uznaje konflikty interpersonalne, do których zalicza konflikt z nauczycielem, sprzeczki z kolegami ze szkoły i z sympatią oraz kłótnie z jednym lub obojgiem rodziców i innymi członkami rodziny (Gurba, 2013, 2020; Guszgowka i in., 2001; Jaworski, 2000; Lohman, Jarvis, 2000; Polak, 2010; Rostowska, 2001; Róžańska-Kowal, 2004; Sikorski, 2010). Oznacza to, że młody człowiek, tworzący i urzeczywistniający określone plany życiowe, narażony jest na sytuacje konfliktu, wiążące się ze szkołą, kontaktami z rówieśnikami oraz relacjami w rodzinie. Konflikt rozgrywający się na tych trzech płaszczyznach społecznych jest integralną częścią życia młodego człowieka.

Sytuacja konfliktu społecznego, zaliczająca się do kategorii trudnych sytuacji i interakcji społecznych, towarzyszy człowiekowi we wszystkich okresach jego życia. Od chwili narodzin każdy człowiek musi nauczyć się radzić sobie z trudnościami i wyzwaniem, które przed nim stoją. Sytuacja trudna pobudza go do aktywności ukierunkowanej na odzyskanie równowagi pomiędzy wymaganiami a możliwościami realizacyjnymi podmiotu i/lub poprawę stanu emocjonalnego. Aktywność podejmowaną przez niego w trudnej sytuacji rozpatruje się w konkretnym kontekście sytuacyjnym jako strategię radzenia sobie w aktualnej sytuacji trudnej (Heszen-Niejodek, 2000; Wrześniewski, 1996). Umiejętność radzenia sobie w sytuacji społecznej uznawanej za konfliktową przybiera strategię działania o charakterze destruktywnym i o charakterze konstruktywnym (Balawajder, 2010; Borecka-Biernat, 2006; Deutsch, 2005; Donaldson i in., 2000; Frączek, 2003; Kłusek-Wojciszke, 2009; Krok, 2007; Kuśpit, 2015; Piśula, Sikora, 2008; Sikorski, 2015). Strategie destruktywnego radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego w postaci zachowań obronnych nie są ukierunkowane na rozwiązanie i przezwyciężanie sytuacji konfliktu, nie prowadzą do osiągnięcia porozumienia, generują eskalację nieprzychylnych zachowań, pozwalają człowiekowi obniżyć przykre napięcie emocjonalne. Cel „osiągnąć to a to” zostaje zastąpiony przez cel „obniżyć nieprzyjemne napięcie emocjonalne”, osiągnąć dobre

samopoczucie. Dokonuje się to m.in. przez strategię agresji, przybierającą formę inicjowanego ataku werbalnego (przekleństwa, ośmieszanie, krytykowanie, poniżanie) i/lub fizycznego (bójki, przepychanki) skierowanego przeciw określonym osobom, wyrządzającą szkody w fizycznym, psychicznym i społecznym dobrostanie innych osób (tj. wywołującą ból, cierpienie, destrukcję, prowadząca do utraty cenionych wartości).

Strategie konstruktywnego radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego obejmują strategię zadaniową w formie aktywnego oddziaływania na sytuację konfliktu, która jest ukierunkowana na jej rozwiązanie i przewyciężenie sytuacji konfliktu i jest oceniana jako adaptacyjna. Jej istotą jest skuteczna koncentracja na rozwiązaniu problemu. Mieszczą się tu próby dokonania zmian w obrębie działania przez podjęcie wysiłku porozumienia się z partnerem w celu znalezienia wspólnego rozwiązania spornych kwestii. Zakłada się asertywne liczenie się z celami i potrzebami uczestników sporu (Kłusek-Wojciszke, 2009). Podstawową cechą strategii zadaniowej jest to, że nie występuje zmiana podstawowego celu działań, zmienia się natomiast organizacja czynności umożliwiających jego osiągnięcie. Jednostka jest zdolna do utrzymania obranego kierunku swojej aktywności mimo napięcia emocjonalnego.

Strategie radzenia sobie człowieka analizowane są zawsze w konkretnej sytuacji trudnej. Jak już wspomniano, szczególnie stresujące dla dorastającej młodzieży jest środowisko szkolne, zwłaszcza sytuacje konfliktu z nauczycielami i kolegami ze szkoły, z sympatią oraz kłótnie z jednym lub obojgiem rodziców i innymi członkami rodziny. Warto zatem zwrócić uwagę, jak młodzież radzi sobie z sytuacjami konfliktowymi, występującymi w szkole, w relacjach z rówieśnikami czy w domu rodzinnym. Z uzyskanych danych wynika, że lekcje przedmiotowe i przerwy międzylekcyjne są sytuacjami szczególnie sprzyjającymi agresywnym sposobom odreagowania przykrych przeżyć, stanu stresu (Gawryś, 2002; Miłkowska, 2012; Miłkowska-Olejniczak, 2005; Poraj, 2002; Różańska-Kowal, 2004; Woźniak-Krakowian, Wieczorek, 2009). W czasie lekcji agresja uczniów polega na celowym utrudnianiu i przeszkadzaniu nauczycielowi w prowadzeniu lekcji, np. szuraniu krzesłem, wyśmiewaniu, wulgarnych odzywkach, lekceważeniu poleceń i uwag nauczyciela. Podczas przerw międzylekcyjnych ponad połowa badanych uczniów przyznała się, że podejmuje zachowania agresywne. Dominują przejawy agresji fizycznej (bójki, szturchanie, popychanie, kopanie), a spośród form agresji słownej: wyzwiska, przeklinanie, wyśmiewanie i drwiny.

W sytuacji szkolnej w grupie dorastającej młodzieży w obrębie typów reakcji na trudne relacje z innymi zauważa się reakcje typu potrzeby samodzielnego rozwiązania problemu. W niektórych badaniach stwierdzono, że w trudnych sytuacjach szkolnych młodzież w okresie dorastania wykorzystuje strategie skoncentrowane na problemie (Donaldson i in., 2000; Williams, McGillicuddy-De Lisi, 2000). Możliwości intelektualne młodzieży pozwalają jej na prawidłową ocenę

sytuacji i dostrzeżenie możliwości jej rozwiązania. Stąd też młodzież jest skłonna do podjęcia kompromisu bądź porozumienia się w sytuacji konfliktu.

Konflikty w relacjach dziecko–rodzic stanowią w okresie adolescencji zjawisko powszechne (Gurba, 2013, 2020; Jaworski, 2000). Dorastające dzieci pragną wyzwolić się spod kurateli rodziców i swoim postępowaniem domagają się przyznania im większych niż dotychczas praw. Młodzi ludzie okazują agresję w wyniku zagrożenia poczucia ich autonomii. Stawiane przez rodziców nakazy i ograniczenia powodują reakcje złości, wyrażające się aroganckimi odpowiedziami, trzaskaniem drzwiami, czasem płaczem lub bezpośrednimi atakami agresji wobec przedmiotów (niszczenie sprzętu, uderzanie ręką w stół, rzucanie przedmiotami znajdującymi się pod ręką) lub osób. Najczęściej agresja dorastających dzieci w stosunku do rodziców przejawia się w słowach, ironicznych wypowiedziach, ignorowaniu poleceń i zakazów lub milczeniem (Honest i in., 1977; Lachowska, 2010; Rostowska, 2001). Oprócz reakcji o charakterze agresywnego radzenia sobie z problemami rodzinnymi u dorastających dochodziło też do wspólnego porozumiewania się z rodzicami (Borowiecka, 2005; Filip, 2010; Hibner, 2013).

Z przywołanego przeglądu badań nad sposobami zmagania się z sytuacją konfliktu społecznego okazuje się, że niektórzy młodzi ludzie w obliczu sporu w szkole, w relacjach z rówieśnikami czy w domu rodzinnym przyjmują strategię destruktywną w postaci agresywnego reagowania na konflikt. Są jednak i tacy, którzy dobrze radzą sobie w sytuacji konfliktu, traktują go jako wyzwanie dla siebie, co skłania ich do mobilizacji swoich zasobów w celu pokonania przeszkód uniemożliwiających realizację potrzeb.

2. Rola postaw rodzicielskich w kształtowaniu strategii agresywnego i zadaniowego radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego

Rodzina jest środowiskiem rozwoju i funkcjonowania dziecka na każdym etapie jego życia, wywiera największy wpływ na jakość radzenia sobie z różnymi trudnościami życiowymi. Nawyki radzenia sobie z trudnościami dziecko przyswaja w procesie rozwoju w określonych warunkach wychowawczych. Jeśli chodzi o dom rodzinny, warunki te są wyznaczone w znacznej mierze przez postawy wychowawcze (Tyszkowa, 1986). Dzieci mają więc różne warunki i możliwości kształtowania zarówno destruktywnych (agresywnych), jak i konstruktywnych (zadaniowych) nawyków zachowania wobec trudności stwarzanych przez rodziców o różnych postawach wychowawczych. W literaturze przedmiotu znajdujemy dane świadczące o tym, że agresywne formy reagowania na trudne sytuacje interakcji społecznych są konsekwencją nieprawidłowych postaw rodzicielskich (Bares i in., 2011; Batool, 2013; Borecka-Biernat, 2006; Brown i in., 2007; Chang

i in., 2003; Finkenauer i in., 2005; Gurba, 2013, 2020; Januszewska, 2001; Kuppens i in., 2009; Minda, 2019; Poraj, 2002; Russel i in., 2003; Węglowska-Rzepa, 2010; Wolińska, 2000). Sprowadzają się one do poniższych postaw.

- **P o s t a w y n a d m i e r n e g o d y s t a n s u u c z u c i o w e g o** (postawa unikania, odtrącania dziecka) przejawiającego się w niechęci rodziców do dziecka, lekceważeniu jego potrzeb. Dziecko nie doświadcza w swoim rozwoju ontogenetycznym otwartych, ciepłych relacji z osobami znaczącymi. Odrzucenie przez rodziców wywołuje u dziecka stan silnego niepokoju połączonego z wrogością, zredukowanego przez opór, negatywizm, kłótność, agresję. W rozwiązywaniu konfliktu dziecko będzie się skłaniało do agresji fizycznej.
- **P o s t a w y n a d m i e r n i e w y m a g a j ą c e j**, której objawem osiowym jest „naginanie” dziecka do ideału funkcjonującego w wyobrazeniach rodziców i nie liczenie się z jego możliwościami rozwojowymi. Dziecko nie jest w stanie sprostać stale rosnącym wymaganiom rodziców i w konsekwencji podlega surowym karom, zarówno fizycznym, jak i psychicznym. Doświadczane frustracje z powodu stawianych surowych wymagań ze strony rodziców powodują u dziecka pojawienie się zachowań obronnych w postaci kłótności i agresji.
- **P o s t a w y n a d m i e r n e g o o c h r a n i a n i a**, przejawem której jest otaczanie dziecka specjalnymi przywilejami, nierozumne zaspakajanie jego wszelkich potrzeb, kaprysów, tolerowanie niewłaściwego zachowania, usuwanie wszelkich przeszkód i izolowanie od trudności. Nadmierna opiekuńczość rodziców powoduje u dziecka zachowania konfliktowe, roszczeniowe, lekceważące innych, awanturniczość, tyranizowanie otoczenia;
- **P o s t a w y n i e k o n s e k w e n t n e j** – o zmiennym stosunku rodziców do dziecka, zależnym od samopoczucia, nastroju oraz spraw osobistych związanych z życiem rodzinnym i pozarodzinnym. Z jednej strony będzie on się objawiał dużym zainteresowaniem dzieckiem, z drugiej całkowitą obojętnością wobec jego zachowania. Brak stabilności w postępowaniu rodziców powoduje niezaspokojenie znaczących potrzeb dziecka, szczególnie bliskiego kontaktu uczuciowego i poczucia bezpieczeństwa. W efekcie frustracja potrzeb dziecka sprzyja zaburzeniom w rozwoju społecznym przejawianym nasiloną agresją.

Z dotychczasowych rozważań wynika, że agresywne formy reagowania na społeczne sytuacje trudne dorastającego dziecka, zwłaszcza na konflikty, są konsekwencją nieprawidłowych postaw rodzicielskich.

Inaczej przedstawiają się wychowawcze warunki kształtowania konstruktywnych sposobów reagowania na społeczne sytuacje trudne u dorastającego, które mają zapewnić realizację celu mimo występującego silnego napięcia emocjonalnego. Wyniki badań (Borecka-Biernat, 2006; Januszewska, 2001; Minda, 2019; Węglowska-Rzepa, 2010; Wolfrand i in., 2003) pozwalają stwierdzić, że rozwo-

jowi zadaniowych form reagowania na społeczne sytuacje trudne, do których zalicza się konflikt, sprzyjają takie postawy rodzicielskie, jak poniżej wypisane.

- **A k c e p t o w a n i e** d z i e c k a takim, jakim ono jest, z jego wyglądem, usposobieniem i umiejętnościami poznawczymi. W kontakcie rodzice–dziecko dominują uczucia pozytywne, jak życzliwość, sympatia, zaufanie. W tych warunkach wychowawczych dziecko czuje się bezpiecznie, ma pozytywną postawę wobec ludzi, nie boi się doświadczanych trudności oraz potrafi radzić sobie skutecznie z najrozmaitszymi sytuacjami trudnymi.
- **W s p ó ł d z i a ł a n i e** z d z i e c k i e m w różnych pracach domowych, rozrywkach. Dziecko wraz z rodzicami omawia rozmaite codzienne sprawy, wypowiada swoje zdanie, co przyczynia się do podjęcia określonej decyzji. Powoduje to, że staje się ono zdolne do współdziałania i podejmowania samodzielnych zobowiązań.
- **D a w a n i e** r o z u m n e j s w o b o d y d z i e c k u w granicach możliwych dla jego wieku. Dziecko decyduje o swoich sprawach w ramach przyjętych norm moralnych i obyczajowych. W takich warunkach w dziecku rozwija się pomysłowość, oryginalność, dążenie do pokonywania przeszkód i łatwość w przystosowaniu do różnych sytuacji.
- **U z n a n i e** p r a w d z i e c k a związanych z jego potrzebami rozwojowymi oraz przyznanie mu prawa do autonomii. Rodzice przejawiają szacunek dla jego indywidualności. Takie postępowanie rodziców pobudza dziecko do wykazania własnej inicjatywy.

Są to postawy rodzicielskie określone przez M. Ziemską (2009) jako prawidłowe. Sprzyjają rozwojowi nawyków zadaniowego zachowania się wobec społecznych sytuacji trudnych u dorastającego dziecka, które są korzystne z punktu widzenia szans osiągnięcia celu działania i pokonania trudności.

Podsumowując, trudno nie zauważyć, że nawyki reagowania na trudności, pełniące funkcję regulatorów strategii radzenia sobie w sytuacjach trudnych, powstają u dzieci pod wpływem określonych postaw wychowawczych (Tyszkowa, 1986). Wieloletnie oddziaływanie nieprawidłowych postaw rodzicielskich może ukształtować nawyki zachowań agresywnych przejawiane przez dzieci w sytuacjach, prowokujących do takich reakcji i zawierających sygnały zagrożenia. Z kolei rozwojowi nawyków zadaniowego reagowania na trudności u dzieci, które są korzystne z punktu widzenia szans osiągnięcia celu działania i pokonania trudności, sprzyjają postawy rodzicielskie określane jako prawidłowe.

3. Problem badań

Czy postawy rodzicielskie percypowane przez dorastających różnicują agresywną i zadaniową strategię radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego stosowane przez młodzież?

Tak sformułowane pytanie badawcze pozwala na postawienie następującej hipotezy, której weryfikacji posłuży analiza wyników przeprowadzonych badań empirycznych.

H.1. W związku z odmiennością strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego postawy rodzicielskie będą miały wartość różnicującą agresywną i zadaniową strategię radzenia sobie. Percepcja postaw rodzicielskich przez dorastających stanowi czynnik różnicujący strategię agresji i strategię zadaniową radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego stosowane przez młodzież.

4. Metoda

4.1. Narzędzia

W celu uzyskania odpowiedzi na sformułowane pytanie zastosowano następujące narzędzia badawcze.

Skala Postaw Rodzicielskich (SPR) autorstwa Płopy (2015) służy do badania postaw rodzicielskich w percepcji dzieci. Obejmuje 75 stwierdzeń w wersji dla matki i w wersji dla ojca. Badany ustosunkowuje się do każdego stwierdzenia, wybiera jedną z czterech możliwych odpowiedzi: „prawdziwe”, „raczej prawdziwe”, „trudno mi ocenić”, „raczej nieprawdziwe” i „nieprawdziwe”, przypisując im odpowiednio 5, 4, 3, 2 i 1 punkt. Kwestionariusz składa się z 5 skal, zawierających po 15 stwierdzeń. Są to: Postawa Akceptacji-Odrzucenia, Postawa Autonomii, Postawa Ochroniająca, Postawa Wymagająca, Postawa Niekonsekwentna. Kwestionariusz jest wystandaryzowanym. Estymacji zgodności wewnętrznej skal kwestionariusza dokonano, obliczając współczynniki zgodności wewnętrznej Alfa Cronbacha. Współczynniki rzetelności wynoszą od 0,81 do 0,92 dla wersji „Moja matka” i od 0,79 do 0,91 dla wersji „Mój ojciec”. Stwierdzono dużą trafność teoretyczną tego narzędzia na podstawie metody badania wewnętrznej struktury testu i metody badania różnic międzygrupowych oraz trafność kryterialną. Opracowane są normy w skali stenowej dla dziewcząt i chłopców w wieku 13–19 lat. Wyniki wyrażone w stenach interpretuje się jako stopień nasilenia danej postawy w kierunku pożądanym bądź niepożądanym.

Kwestionariusz do badania strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego (KSMK) opracowany przez Borecką-Biernat (2012) przeznaczony jest do badania strategii radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego podejmowanej przez młodzież w wieku dorastania. Składa się z opisu 33 takich sytuacji. Do każdej z nich podano 4 zachowania wyrażające radzenie sobie z sytuacją konfliktu społecznego: pierwsze odnosi się do agresywnego radzenia (A), drugie do unikowego radzenia (U), trzecie do uległego radzenia (UI), a czwarte do zadaniowego (konstruktywnego) radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego (Z). Na potrzeby badań własnych wykorzystano Skalę Agresywnego Radzenia Sobie Młodzieży w Sytuacji Konfliktu Społecznego (A) i Skalę Zadaniowego

wego Radzenia sobie Młodzieży w Sytuacji Konflikty Społeczny (Z). Wyniki uzyskuje się dla każdej skali oddzielnie przez sumowanie zaznaczonych zachowań w 33 sytuacjach należących do danej skali. Ponieważ skale składają się z 33 pozycji, osoby badane mogą w każdej z nich uzyskiwać od 0 do 33 punktów. Współczynniki rzetelności skal wyznaczone metodą wewnętrznego zgodności (Alfa Cronbacha) wynoszą od $\alpha = 0,73$ (dla skal: „Agresja”, „Uległość”, i „Zadanie”) do $\alpha = 0,694$ (skala „Unik”). Kwestionariusz odznacza się zadowalającym poziomem trafności diagnostycznej i sposób odpowiadania w kwestionariuszu nie jest obciążony aprobatą społeczną. Normy opracowano na podstawie wyników 1877 uczniów, w tym 975 dziewcząt i 902 chłopców w wieku 13–15 lat, z klas pierwszych, drugich i trzecich szkół gimnazjalnych ze wszystkich szesnastu województw w Polsce.

4.2. Uczestnicy badania

Przebadano grupę 468 dziewczynek i 425 chłopców w wieku 13–15 lat. Ogółem w przeprowadzonych badaniach wzięło udział 893 osób. Badani byli uczniami pierwszych, drugich i trzecich klas gimnazjalnych. Zastosowano wybór losowy szkół, jednak nie wszystkie wylosowane szkoły zgodziły się na przeprowadzenie badań, dlatego też w kilku przypadkach zwrócono się do szkół niewylosowanych, z którymi tego rodzaju współpraca była możliwa. Badania uczniów przeprowadzano najczęściej na lekcjach wychowawczych. Miały one charakter grupowy, a udział w nich był dobrowolny. Uczniowie podpisali się pseudonimami lub inicjałami. Przed przystąpieniem do badania uczestnicy zostali dokładnie poinstruowani, co mają robić. Badania przeprowadzono zgodnie z zasadami psychologicznych badań naukowych.

Podstawowym kryterium doboru badanych uczniów był wiek, mający wpływ na dobór strategii radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego w analizowanej grupie 13–15 lat (wiek dorastania). Dorastanie jest okresem nieśmiałości w zachowaniu nastolatka, okresem konfliktów z otoczeniem, samym sobą i często towarzyszącym mu poczuciu niezrozumienia. Dokonuje się wówczas wiele zmian biologicznych, psychicznych, mentalnych, motywacyjnych w postawach społecznych, które sprawiają, że młodzież ma niejednokrotnie wiele problemów z dostosowaniem swojego postępowania do nowych sytuacji, zadań i ról społecznych (Czerwińska-Jasiewicz, 2015). Młodzież w wieku 13–15 lat wydaje się dobrym podmiotem badań do poznania destruktywnej (agresywnej) i konstruktywnej (zadaniowej) strategii radzenia sobie w sytuacji silnego napięcia emocjonalnego, jaką jest konflikt społeczny.

5. Wyniki

Celem ustalenia postaw rodzicielskich jako wskaźników prognozy agresywnej i zadaniowej strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecz-

nego, przy uwzględnieniu wyników w pięciu skalach kwestionariusza SPR w wersji „Moja matka” i „Mój ojciec”: Postawa Akceptacji-Odrzucenia, Postawa Autonomii, Postawa Ochroniająca, Postawa Wymagająca, Postawa Niekonsekwentna, zastosowano analizę dyskryminacyjną. Pozwala ona na uchwycenie rodzinnych różnicowań osób badanych ze względu na ich strategie radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego. Rodzinne dyskryminanty jako wskaźniki prognozy, określone spośród dziesięciu postaw rodzicielskich, dostarczają podstaw (w określonym procencie) do trafnego przewidywania przynależności badanych do jednej z wyodrębnionych grup (Brzeziński, 1984). W niniejszych badaniach są to grupy młodzieży o wysokim poziomie strategii agresji i wysokim poziomie strategii zadaniowej w sytuacji konfliktu społecznego, z uwzględnieniem ich płci. Grupy o wysokim poziomie strategii agresji i strategii zadaniowej radzenia sobie wydzielono ze względu na wysokie wyniki w skalach: „Agresja” (154 Og., 72 Dz., 82, Chł.) i „Zadanie” (166 Og., 91 Dz., 75 Chł.) kwestionariusza KSMK.

Przejdźmy teraz do określenia dyskryminant spośród dziesięciu postaw rodzicielskich, na podstawie których można zakwalifikować badane osoby bądź do grupy stosującej w radzeniu sobie w sytuacji konfliktu społecznego strategię agresji, bądź do grupy stosującej w radzeniu sobie w sytuacji konfliktu społecznego strategię zadaniową.

Przeprowadzona analiza dyskryminacyjna z uwzględnieniem podziału młodzieży (ogółem badanych) na dwie grupy pozwoliła na wyodrębnienie dwóch dyskryminant (spośród dziesięciu): postawa niekonsekwentna postrzegana u matki i percypowana przez młodzież postawa akceptacji-odrzućenia u ojca (tabela 1). Konfiguracja średnich wyników: wyższy poziom postawy niekonsekwentnej matki ($M = 45,11$) i niższy poziom postawy akceptacji-odrzućenia ojca ($M = 57,62$) decyduje w istotnym stopniu o przynależności do grupy tych dorastających osób, które w sytuacji konfliktu społecznego stosują strategię agresji. Natomiast niższy poziom postawy niekonsekwentnej matki ($M = 35,85$) i wyższy poziom postawy akceptacji-odrzućenia ojca ($M = 64,20$) decyduje o przynależności do grupy tych młodych osób, które w radzeniu sobie w sytuacji konfliktu społecznego stosują strategię zadaniową.

Dwie te postawy rodzicielskie zamieszczone w tabeli 1 wyjaśniają 16% wariacji. Trafność przyporządkowania poszczególnych osób do grupy o strategii agresji radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego bądź do grupy o strategii zadaniowej radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego na podstawie tych dwóch dyskryminant łącznie traktowanych jest umiarkowana i sięga 70,63%, przy czym większa jest trafność kwalifikowania do grupy dorastających stosujących w radzeniu sobie w sytuacji konfliktu społecznego strategię zadaniową (74,10%) niż do grupy dorastających, stosujących strategię agresywną radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego (66,88%). Szczegółowe wyniki przedstawia tabela 2.

Tabela 1

Postawy rodzicielskie wyodrębnione jako dyskryminanty różnicujące młodzież stosującą agresywną (A) i zadaniową (Z) strategię radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego z uwzględnieniem płci

Badani	Dyskryminanty	Lambda Wilksa	F usun.	p <	1-Toler. (R kwadr.)
Ogółem	P. Niekonsekwentna matki	0,92	28,72	0,0000001	0,04
	P. Akceptacji-Odrzucenia ojca	0,88	15,21	0,0001	0,04
Lambda Wilksa: 0,84; przybl. $F(2,317) = 29,81; p < 0,0001$					
Dziewczęta	P. Wymagająca matki	0,86	15,80	0,0001	0,02
	P. Akceptacji-Odrzucenia ojca	0,87	16,75	0,00007	0,02
Lambda Wilksa: 0,78; przybl. $F(2,160) = 22,16; p < 0,00001$					
Chłopcy	P. Niekonsekwentna matki	0,95	11,97	0,0007	0,02
	P. Autonomii ojca	0,91	4,33	0,04	0,02
Lambda Wilksa: 0,88; przybl. $F(2,154) = 10,10; p < 0,0001$					

F – wartość statystyki F, p – poziom istotności.

Źródło: wyniki badań własnych.

Tabela 2

Procent przewidywanego trafnego zakwalifikowania badanej młodzieży do grupy stosującej agresywną (A) i zadaniową (Z) strategię radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego na podstawie funkcji dyskryminacyjnej dotyczącej postaw rodzicielskich

Badani	Grupa faktyczna	Grupa przewidywana		Ogółem
		A	Z	
Ogółem	A	103 66,88%	51 33,12%	154 100%
	Z	43 25,90%	123 74,10%	166 100%
Dziewczęta	A	45 62,50%	27 37,50%	72 100%
	Z	17 18,68%	74 81,32%	91 100%
Chłopcy	A	62 75,61%	20 24,39%	82 100%
	Z	33 44%	42 56%	75 100%

Źródło: wyniki badań własnych.

Nasuwa się pytanie: jakie zestawienia postaw rodzicielskich są charakterystyczne dla dziewcząt i chłopców o strategii agresji radzenia sobie i strategii zadaniowej radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego? W każdym wypadku chodzi o wyodrębnienie takiego zespołu postaw rodzicielskich, których wybór różnicuje porównywane w ramach każdej płci grupy dorastających o strategii agresji radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego i o strategii zadaniowej radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego.

Przeprowadzona analiza dyskryminacyjna wszystkich dziesięciu postaw rodzicielskich, z uwzględnieniem podziału dziewcząt na dwie grupy, pozwoliła na wyodrębnienie dwóch dyskryminant: postawa wymagająca postrzegana u matki i percypowana przez córki, postawa akceptacji-odrzućenia u ojca (zob. tabela 1). Okazało się, że wyższy poziom postawy wymagającej matki ($M = 46,89$) i niższy poziom postawy akceptacji-odrzućenia ojca ($M = 55,65$) decyduje w istotnym stopniu o przynależności do grupy tych dorastających dziewcząt, które w radzeniu sobie w sytuacji konfliktu społecznego stosują strategie agresji. Konstelacja rodzinnych dyskryminant: niższy poziom postawy wymagającej matki ($M = 36,34$) i wyższy poziom postawy akceptacji-odrzućenia ojca ($M = 64,42$) decyduje zaś głównie o tym, czy u badanych dziewcząt będzie występowała strategia zadaniowego radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego.

Te dwie postawy rodzicielskie zamieszczone w tabeli 1 wyjaśniają łącznie 22% wariancji. Trafność przyporządkowania poszczególnych dziewcząt do grupy o strategii agresji radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego i strategii zadaniowej radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego na podstawie dwóch dyskryminant łącznie traktowanych wynosi 73,01%. Trafność zaliczania dziewcząt do strategii zadaniowej jest wysoka i wynosi 81,32%, a do strategii agresji radzenia sobie wynosi 62,50% (tabela 2).

Zobaczymy teraz, jakie postawy rodzicielskie wejdą do równania różnicującego chłopców, którzy w radzeniu sobie w sytuacji konfliktu społecznego stosują strategie agresywne z chłopcami stosującymi strategie zadaniowe. Dane zawarte w tabeli 1 pozwolą odpowiedzieć na to pytanie. Spośród badanych dziesięciu postaw rodzicielskich dwie weszły do równania dyskryminacyjnego: postawa niekonsekwentna postrzegana u matki i percypowana przez synów postawa autonomii ojca. Następująca konfiguracja wyników: wyższy poziom postawy niekonsekwentnej matki ($M = 44,33$) i niższy poziom postawy autonomii ojca ($M = 58,02$) decyduje w istotnym stopniu o przynależności chłopców do grupy tych osób, które w sytuacji konfliktu społecznego jako strategie stosują agresję. Natomiast niższy poziom postawy niekonsekwentnej matki ($M = 37,19$) i wyższy poziom postawy autonomii ojca ($M = 62,41$) decyduje o tym, czy u badanych chłopców w radzeniu sobie w sytuacji konfliktu społecznego będzie występować strategia zadaniowa. Te dwie postawy rodzicielskie zamieszczone w tabeli 1, które weszły do równania dyskryminacyjnego, wyjaśniają łącznie 12% wariancji. Trafność przyporządkowania poszczególnych chłopców do grupy o strategii agresji radze-

nia sobie i strategii zadaniowej radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego na podstawie funkcji dyskryminacyjnej, a więc, biorąc pod uwagę te dwie dyskryminanty, wynosi 66,24%. Przy czym większa jest trafność kwalifikowania chłopców do grupy o strategii agresji radzenia sobie (75,61%) niż do grupy o strategii zadaniowej radzenia sobie (56,00%). Szczegółowe wyniki przedstawia tabela 2.

Opierając się na powyższych wynikach, można zauważyć wyższe nasilenie nieprawidłowych postaw wychowawczych (odrzućenie, brak autonomii, nadmierne wymagania, niewłaściwa niekonsekwencja) u matek i ojców młodzieży (ogółem, uwzględniając płć) stosującej strategię agresji radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego w porównaniu z młodzieżą (ogółem, uwzględniając płć) stosującą w radzeniu sobie w sytuacji konfliktu społecznego strategię zadaniową. Z kolei analiza wyników młodzieży (ogółem, uwzględniając płć) stosującej w sytuacji konfliktu społecznego strategię zadaniową w porównaniu z młodzieżą (ogółem, uwzględniając płć) stosującą w sytuacji konfliktu społecznego strategię agresji ujawniła wyższe nasilenie prawidłowych postaw wychowawczych (akceptacja, autonomia, właściwe wymagania, pożądana niekonsekwencja) u matek i ojców.

Reasumując, w świetle dokonanej weryfikacji statystycznej należy stwierdzić, iż rolę dyskryminant, na podstawie których można w stopniu umiarkowanym (66%–73%) przewidzieć strategię agresji i strategię zadaniową radzenia sobie młodzieży dorastającej (ogółem, uwzględniając płć) w sytuacji konfliktu społecznego, pełni następujący zespół postaw wychowawczych rodziców postrzeganych przez dorastającą młodzież: postawa niekonsekwentna i postawa wymagająca matki oraz postawa akceptacji-odrzućenia i postawa autonomii ojca. Wyodrębnione postawy rodzicielskie umożliwiają dość trafne przewidywanie strategii agresji i strategii zadaniowej radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego. Przeprowadzona analiza materiału empirycznego potwierdziła zasadność sformułowanej hipotezy (H.1).

6. Dyskusja wyników

Z przeprowadzonych badań wynika, że ojcowie, szczególnie wobec dziewcząt wykorzystujących w konflikcie strategię agresji w ich percepcji, są emocjonalnie chłodni, wrogo ustosunkowani, nie zapewniają im ciepła uczuciowego, deprywują potrzeby emocjonalne, nie wsłuchują się w ich potrzeby, pragnienia i nie biorą ich pod uwagę w trakcie podejmowania różnorodnych decyzji wychowawczych. Dziecko dorastające nie odczuwa przyjemności, ciepła i satysfakcji w obcowaniu z ojcem. Tak wychowane dziecko nie ma odpowiednich warunków do zaspokojenia w rodzinie potrzeby afiliacji, uznania i bezpieczeństwa oraz do kształtowania konstruktywnych sposobów funkcjonowania w interakcjach społecznych; może agresywnie radzić sobie w sytuacji konfliktu społecznego. Po-

twierdza się opinia wielu badaczy podkreślających istotne znaczenie stosunków uczuciowych, klimatu emocjonalnego rodziny (ujawnianego jako aspekt emocjonalny postawy rodzicielskiej) dla jej członków-dzieci (Ziemska, 2009). Nasilenie strategii polegającej na agresywnym zachowaniu dorastającej młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego pozostaje w prostym związku ze stopniem frustracji potrzeb emocjonalnych (miłości, zależności, bezpieczeństwa) (Bares i in., 2011; Batool, 2013; Domaradzka, 2002; Farnicka, Liberska, 2014; Januszewska, Jasik, 2018; Poraj, 2002; Pufal-Struzik, 2008; Van Lissa i in., 2017; Wolińska, 2000). Wydaje się więc, że młodzież niedoświadczająca w swoim rozwoju ontogenetycznym otwartych, ciepłych relacji z ojcem nie potrafi funkcjonować racjonalnie w relacjach interpersonalnych, zwłaszcza w sytuacji konfliktu społecznego.

Matki dziewcząt, wykorzystujących w działaniu strategię agresji w ich percepcji, cechuje chęć kierowania oraz podporządkowania życia dorastającego dziecka własnym wzorcom czy wymaganiom. Matka formuje wobec niego nadmierne wymagania, narzuca sposób zachowania się, oczekuje znaczących osiągnięć w nauce szkolnej, ingeruje w jego sprawy i angażuje w liczne zajęcia. Wprowadza ściśle zarządzenia i żąda bezwzględnego ich przestrzegania. Uważa się za autorytet we wszystkich sprawach dotyczących wychowanka. Zgodnie ze sztywno przyjętym przez siebie modelem wychowania matka surowo egzekwuje wykonanie swoich poleceń, nakazów, zakazów, nie toleruje krytyki, sprzeciwu. Perfekcjonistycznie podchodzi do oceny wykonywanych przez dorastające dziecko obowiązków i zadań, nie licząc się z jego możliwościami i uzdolnieniami. Akceptuje tylko te poczynania dorastającego dziecka, które są zgodne z jej poglądami, oczekiwaniami. Oznacza to, że stawianie nadmiernych wymagań dziecku przepełnione jest wyrazem nieżyczliwości matki, której towarzyszy na ogół krytyka, stosowanie kar, wyśmiewanie, wyszydzanie, lekceważenie jego osiągnięć, niepodejmowanie z nim jakichkolwiek form współpracy, a także nie liczenie się z jego możliwościami. Warto zwrócić uwagę, że wszelkie kary stosowane przez matkę są traktowane jako przejaw agresji wobec dorastającego dziecka stającej się pewnego rodzaju wzorcem zachowania, który u niego utrwała się w postaci nawyku agresywnego reagowania na inne osoby, przedmioty z jego środowiska czy sytuacje konfliktowe (Łukaszewicz, 2002; Poraj, 2002; Pufal-Struzik, 2008; Wolińska, 2000, 2013). Jak widać, dziecko, którego domowe życie jest zamknięte w sztywne ramy autorytetu rodzicielskiego, które w domu nie ma żadnych praw, a jedynie obowiązek „bez żadnego sprzeciwu ustępować”, nagromadzony gniew będzie wyzwalano natychmiast, gdy tylko znajdzie się poza domem i nie będzie odczuwało grożącej mu bezpośrednio kary (Łukaszewicz, 2002; Ranschburg, 1993).

Badania wykazały także brak stabilności w postępowaniu matki, szczególnie wobec chłopców wykorzystujących w konflikcie strategię agresji. Nadmierny dystans uczuciowy, niechęć, wrogość rodzica przeplata się z nawiązaniem kontaktu wobec dziecka. Świadczy to o niezrównoważonym podejściu emocjonalnym

matki do dorastającego dziecka. Należy sadzić, że stosunek emocjonalny matki do dziecka jest zmienny, zależny od chwilowego nastroju, samopoczucia czy innych spraw osobistych, niekoniecznie związanych z życiem rodzinnym. Takie postępowanie matki nie sprzyja rozwojowi u dorastającego dziecka mechanizmów kontroli emocjonalnej, przez co może ono spontanicznie wyrażać emocje i pragnienia w formie agresywnej w sytuacji konfliktu społecznego. Można przypuszczać, że doświadczenie niestabilności emocjonalnej w relacji z matką stanowi silny czynnik frustracyjny, który sprawia, iż młody człowiek w sytuacji konfliktu społecznego może ujawnić podwyższony poziom wrogości i agresję (Łukasiewicz, 2002; Obuchowska, 2001; Plopa, 1983).

Analiza wyników badań ujawniła, że do warunków sprzyjających rozwojowi strategii zadaniowej radzenia sobie dziewcząt i chłopców w sytuacji konfliktu społecznego należą akceptacja, ciepło uczuciowe, okazywanie przez ojca zainteresowanie problemami dorastającego dziecka, pomoc w ważnych dla niego sytuacjach oraz wspieranie go w podejmowaniu znaczących decyzji, a jednocześnie autonomia, pozostawienie mu pola do własnej inicjatywy i aktywności. Z tego wynika, że ojciec widzi w dorastającym dziecku odrębną jednostkę z własnym życiem i potrzebami. Rozumie jego potrzeby nawiązywania kontaktów towarzyskich, również z płcią przeciwną, wyraża w tym aspekcie racjonalną tolerancję. Unikając nadmiernej ingerencji, rodzic zachęca dorastające dziecko do rozwoju samodzielności i przyjmowania odpowiedzialności za własne działania oraz uczenia się zadaniowego nastawienia do trudności. W sytuacjach konfliktowych nie narzuca siłą swego zdania, lecz daje się przekonać co do jego racji, potrafi z jego punktu widzenia spojrzeć na problem. Wyraża aprobatę dla jego prób samodzielnego rozwiązywania własnych problemów w sytuacji rozbieżności dążeń. Im ojciec jest mniej ochraniający oraz pozwalający dorastającemu dziecku na konfrontacje z różnymi sytuacjami życiowymi, zarówno pozytywnymi, jak i negatywnymi, tym staje się ono bardziej pewne siebie, podejmuje konstruktywne działania w trudnych sytuacjach społecznych. Nie ulega wątpliwości, że w sytuacjach ważnych dla dorastającego dziecka zachodzi interwencja ojca. Z jednej strony jest ono nakłaniane do samodzielności i wykazania się inicjatywą, ale z drugiej, korzystając ze swobody, wie, że – w razie potrzeby czy faktycznego niebezpieczeństwa – może liczyć na pomoc ojca. Jak widać, pozytywne relacje emocjonalne w rodzinie, przepełnione ciepłem, akceptacją, uznaniem praw dziecka przez rodzica wyposażają go w strategię zadaniową skuteczną w przewidywaniu sytuacji konfliktu społecznego (Bhattacharyya, Pradhan, 2015; Borecka-Biernat, 2006; Januszewska, 2001; Klink i in., 2008; Wolfrand i in., 2003). Ojciec, który potrafi zapewnić dorastającemu dziecku poczucie bezpieczeństwa, zaspokoić potrzebę samodzielności, uodparnia go na potencjalne i rzeczywiste zagrożenia i umożliwia mu kształtowanie nawyków reagowania na sytuacje konfliktu społecznego formie aktywnego poszukiwania wyjścia z sytuacji rozbieżności dążeń. Ogólnie można powiedzieć, że ojciec, kształtując przestrzeń bliskości,

wsparcia z jednoczesnym uszanowaniem niezależności, daje poczucie bezpieczeństwa, które wydaje się sprzyjać zadaniowej strategii radzenia sobie młodego człowieka w sytuacji konfliktu społecznego.

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzone badania ujawniły, że agresywny sposób reagowania młodzieży na napięcie emocjonalne powstające w sytuacji konfliktu społecznego kształtują nieprawidłowe postawy wychowawcze rodziców w stosunku do dorastającego dziecka. Uczuciowy dystans rodzica wobec dorastającego dziecka, brak zrównoważonej więzi emocjonalnej, wysoko ustawiona poprzeczka wymagań i surowe kary są wyznacznikami, które wydają się kreować jednostkę radzą sobie w sposób agresywny z sytuacją konfliktu społecznego. Pozytywne relacje emocjonalne w rodzinie przepełnione akceptacją i ciepłem uczuciowym, otwartość rodzica na sprawy dorastającego dziecka, uznanie swobody do aktywności oraz przejawianie szacunku do jego indywidualności wraz z unikaniem przesadnej dyscypliny i rygoru wyposażają dorastające dziecko w strategię zadaniowego radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego. Generalnie nastolatek o zaspokojonej potrzebie miłości i szacunku, wzrastając w środowisku nieochraniającym go w sposób przesadny przed trudnymi sytuacjami społecznymi, pozwalającym mu na doświadczenie następstw swego działania, uczy się rozwiązywania trudnych sytuacji społecznych. Oznacza to, że układ postaw wychowawczych między rodzicami a dorastającym dzieckiem ma znaczący wpływ na jego rozwój społeczny, stanowi prototyp współżycia społecznego, rozwiązywania sytuacji konfliktu społecznego. Nie należy wykluczyć, że rezultaty tych badań stanowią wskazówki teoretyczne w opracowaniu strategii wychowawczych, kreujących jednostkę aktywną, zdolną do podejmowania wysiłków zmierzających do rozwiązania i przewycięzania konfliktów oraz radzącą sobie w sposób racjonalny z problemami dotyczącymi szkoły, kolegów i domu rodzinnego. W toku wychowania młodego człowieka należy dążyć do kształtowania umiejętności wypracowania w sytuacji sporu wspólnego stanowiska. To ważny cel wychowania, niezbędny do tego, by budować w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym pokolenie ludzi skłonnych do współpracy zamiast konfliktu.

Bibliografia

- Balawajder, K. (2010). Zachowania uczestników konfliktu interpersonalnego. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym. Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* (s. 137–179). Warszawa: Difin.

- Bares, C., Delva, J., Grogan-Kaylor, A., Andrade, F. (2011). Personality and parenting processes associated with problem behaviours: A study of adolescents in Santiago, Chile. *Social Work Research*, 35(4), 227–240.
- Batool, S. (2013). Lack of Adequate Parenting: A Potential Risk Factor for Aggression among Adolescents. *Pakistan Journal of Psychological Research*, 28(2), 217–238.
- Bhattacharyya, P., Pradhan, R. (2015). Perceived paternal parenting style and proactive coping strategies of Indian adolescents. *International Journal of Psychological Studies*, 7(2), 180–191.
- Borecka-Biernat, D. (2006). *Strategie radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych. Psychospołeczne uwarunkowania*. Wrocław: Wydawnictwo UWr.
- Borecka-Biernat, D. (2012). Kwestionariusz strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego. *Psychologia Wychowawcza*, 1–2, 86–118.
- Borowiecka, B. (2005). Relacje nastolatków z rodzicami. *Nowa Szkoła*, 2, 30–32.
- Brown, S., Arnold, A., Dobbs, J., Doctoff, G. (2007). Parenting predictors of relational aggression among Puerto Rican and European American school-age children. *Early Childhood Research Quarterly*, 22, 147–159.
- Chang, L., Dodge, K., Schwartz, D., McBride-Chang, C. (2003). Harsh parenting in relation to child emotion regulation and aggression. *Journal of Family Psychology*, 17, 598–606.
- Czerwińska-Jasiewicz, M. (2015). *Psychologia rozwoju młodzieży w kontekście biegu ludzkiego życia*. Warszawa: Difin.
- Deutsch, M. (2005). Współpraca i rywalizacja. W: M. Deutsch, P. Coleman (red.), *Rozwiązywanie konfliktów. Teoria i praktyka* (s. 21–40). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Domaradzka, A. (2002). Skąd tyle agresji. *Edukacja i Dialog*, 3, 6–10.
- Donaldson, D., Prinstein, M., Danovsky, M., Spirito, A. (2000). Patterns of children's coping with life stress: Implications with clinicians. *American Journal of Orthopsychiatry*, 70, 351–359.
- Farnicka, M., Liberska, H. (2014). Przejawy agresywności współczesnej młodzieży i ich uwarunkowania rodzinne. *Rocznik Lubuski*, 40(1), 43–56.
- Filip, A. (2010). Sposoby rozwiązywania konfliktów rodzinnych w percepcji młodzieży różniącej się korzystaniem z mediów. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym. Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* (s. 207–223). Warszawa: Difin.
- Finkenauer, C., Engels, R., Baumeister, R. (2005). Parenting Behavior and adolescent behavioral and emotional problems: the role of self-control. *International Journal of Behavioral Development*, 29, 58–69.
- Frączek, A. (2003). Wszystko o twojej agresji. *Charaktery*, 7, 28–30.
- Gawryś, M. (2002). Rozwiązywanie konfliktów w klasie. *Edukacja i Dialog*, 8, 35–39.

- Gurba, E. (2013). *Nieporozumienia z dorastającymi dziećmi w rodzinie*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Gurba, E. (2020). Konflikt rodziców z nastolatkami jako źródło doświadczanego stresu. W: A. Senejko, A. Czapiga (red.), *Oswojenie traumy. Przegląd zagadnień* (s. 125–144). Seria: Psychologia Traumaty. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Guszkowska, M., Gorący, A., Rychta-Siedlecka, J. (2001). Ważne zdarzenia życiowe i codzienne kłopoty jako źródło stresu w percepcji młodzieży. *Edukacja Otwarta*, 4, 155–164.
- Heszen-Niejodek, I. (2000). Teoria stresu psychologicznego i radzenia sobie. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (s. 465–493). T. 3. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Hibner, A. (2013). Reagowanie oporem w sytuacji nacisku społecznego a wiek i płeć młodzieży. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Zachowanie agresywne dzieci i młodzieży. Uwarunkowania oraz możliwości ich przewyżczenia* (s. 200–213). Warszawa: Difin.
- Honess, T., Charman, E., Zani, B., Cicognani, E., Xerri, M., Jackson, A., Bosam A. (1997). Conflict between parents and adolescents: Variation by family constitution. *British Journal of Developmental Psychology*, 15, 367–385.
- Januszewska, E. (2001). Style reagowania na stres w kontekście postaw rodzicielskich. Badania młodzieży w okresie adolescencji. W: D. Kornas-Biela (red.), *Rodzina: źródło życia i szkoła miłości* (s. 311–344). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Januszewska, E., Jasik, I. (2018). Agresja u dzieci i młodzieży a postawy rodzicielskie. *Cywilizacja*, 66, 124–138.
- Jaworski, R. (2000). Konflikt pokoleń w okresie adolescencji. Psychologiczne aspekty radzenia sobie ze stresem. W: R. Jaworski, A. Wielgus, J. Łukjaniuk (red.), *Problemy człowieka w świecie psychologii* (s. 27–54). Płock: Wydawnictwo Naukowe NOVUM.
- Klink, J., Byars-Winston, A., Bakken, L. (2008). Coping efficacy and perceived family support: Potential factors for reducing stress in premedical students. *Medical Education*, 42(6), 572–579.
- Kłusek-Wojciszke, B. (2009). Kwestionariusz stylów rozwiązywania konfliktów. *Czasopismo Psychologiczne*, 15(1), 119–140.
- Krok, D. (2007). Strategie rozwiązywania konfliktów w systemie rodzinnym. *Roczniki Teologiczne*, 54(10), 119–138.
- Kuppens, S., Grietens, H., Onghena, P., Michiels, D. (2009). Association between parental control and children's overt and relational aggression. *British Journal of Developmental Psychology*, 27, 607–623.
- Kuśpit, M. (2015). Agresywność w konfliktach społecznych a style radzenia sobie ze stresem. W: D. Borecka-Biernat, M. Cywińska (red.), *Konflikt spo-*

- leczny w perspektywie socjologicznej i pedagogiczno-psychologicznej. *Wybrane kwestie* (s. 288–306). Warszawa: Difin.
- Lachowska, B. (2010). Style rozwiązywania konfliktów i ich efekty w relacji między rodzicami i adolescentami – prezentacja narzędzi pomiaru. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym. Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* (s. 180–206). Warszawa: Difin.
- Lohman, B., Jarvis, P. (2000). Adolescent stressors, coping strategies, and psychological health studied in the family context. *Journal of Youth and Adolescence*, 29, 15–43.
- Łukaszewicz, M. (2002). Wpływ postaw rodzicielskich na poziom agresywności młodzieży. *Wychowanie na co Dzień*, 7–8, 14–16.
- Miłkowska, G. (2012). Agresja w okresie dorastania-charakterystyka, przejawy, przeciwdziałanie. W: Z. Izdebski (red.), *Zagrożenia okresu dorastania* (s. 91–110). Zielona Góra: Wydawnictwo UZ.
- Miłkowska-Olejniczak, G. (2005). Gimnazjalny agresor. *Nowa Szkoła*, 2, 24–29.
- Minda, M. (2019). The perception of parental attitudes and styles to deal with stress among the young attending to athletic championship schools. *Journal of Education, Health and Sport*, 9(9), 306–316.
- Obuchowska, I. (2001). Agresja dzieci w perspektywie rozwojowej. W: M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne* (s. 45–59). Warszawa – Poznań: Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej.
- Pisula, E., Sikora, R. (2008). Wiek i płeć a radzenie sobie ze stresem przez młodzież w wieku 12–17 lat. *Przegląd Psychologiczny*, 4, 405–422.
- Plopa, M. (1983). Funkcjonowanie społeczno-emocjonalne młodzieży a percepcja postaw matek i ojców. *Psychologia Wychowawcza*, 2, 129–142.
- Plopa, M. (2015). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Polak, K. (2010). Uczeń w sytuacji konfliktów szkolnych. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym. Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież* (s. 23–39). Warszawa: Difin.
- Poraj, G. (2002). *Agresja w szkole. Przyczyny, profilaktyka, interwencje*. Łódź: Oficyna Wydawnicza „Eduktor”.
- Prinz, R., Foster, S., Kent, R., O’Leary, K. (2000). Multivariate assessment of conflict in distressed and nondistressed mother-adolescent dyads. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 12, 691–700.
- Pufal-Sruzik, I. (2008). Postawy wychowawcze i jakość komunikowania się matek z dziećmi jako czynniki wadliwej socjalizacji sprzyjającej agresji. *Pedagogika Rodziny*, 1, 141–149.
- Ranschburg, J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa: WSiP.
- Rostowska, T. (2001). *Konflikt międzypokoleniowy w rodzinie. Analiza psychologiczna*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.

- Różańska-Kowal, J. (2004). Szkoła jako główne źródło stresu młodzieży w wieku dorastania. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 3, 203–214.
- Russel, A., Hart, C., Robinson, C., Olsen, S. (2003). Children's sociable and aggressive behavior with peers: A comparison of the US and Australia and contributions of temperament and parenting styles International. *Journal of Behavioral Development*, 27, 74–86.
- Sikorski, W. (2010). Konflikty w rodzinie uwarunkowane wadliwą komunikacją. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym: jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* (s. 116–134). Warszawa: Difin.
- Sikorski, W. (2015). Lęk komunikacyjny u uczniów a ich sposoby reagowania w sytuacjach konfliktu w klasie szkolnej. W: D. Borecka-Biernat, M. Cywińska (red.), *Konflikt społeczny w perspektywie socjologicznej i pedagogiczno-psychologicznej* (s. 126–146). Warszawa: Difin.
- Tyszkowa, M. (1986). *Zachowanie się dzieci w sytuacjach trudnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Van Lissa, C.J., Hawk, S., Meeus, W.H. (2017). The effects of affective and cognitive empathy on adolescents' behavior and outcomes in conflicts with mothers. *Journal of Experimental Child Psychology*, 158, 32–45.
- Węglowska-Rzepa, K. (2010). Style funkcjonowania młodzieży w sytuacjach społecznych – uwarunkowania temperamentalne i rodzinne. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym: jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* (s. 243–259). Warszawa: Difin.
- Williams, K., McGillicuddy-De Lisi, A. (2000). Coping strategies in Adolescent. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 20, 537–549.
- Wolfrand, U., Hempel, S., Miles, J. (2003). Perceived parenting styles, depersonalisation, anxiety and coping behaviour in adolescents. *Personality and Individual Differences*, 34(3), 521–532.
- Wolińska, J. (2000). *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Wolińska, J. (2013). Dynamika, profilaktyka i resocjalizacja agresji dzieci i młodzieży. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży. Uwarunkowania oraz możliwości ich przewycięzania* (s. 321–343). Warszawa: Difin.
- Woźniak-Krakowian, A., Wieczorek, G. (2009). Przemoc w szkole jako zjawisko społeczne. W: A. Woźniak-Krakowian, E. Napora, I. Gomółka-Walaszek (red.), *Problemy marginalizacji dzieci i młodzieży* (s. 115–150). Częstochowa: Wydawnictwo AJD.
- Wrześniewski, K. (1996). Style a strategie radzenia sobie ze stresem. Problemy pomiaru. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne* (s. 44–64). Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Ziemska, M. (2009). *Postawy rodzicielskie*. Warszawa: Wiedza Powszechna.